

JAROSLAVA DOSEDLOVÁ

OPTIMISMUS A PESIMISMUS JAKO FILOZOFICKÉ KATEGORIE

Klíčová slova: optimismus, pesimismus, filozofie

Ve filozofii optimismus a pesimismus zastávají pozici antiteze.

Filozofové jsou vnímáni jako optimističtí, pokud se jim kosmos jeví jako vstřícný vůči lidským cílům a aspiracím, a naopak jako pesimističtí, pokud považují vesmír za nevšímavý, indiferentní či dokonce hostilní vůči lidským bytostem a civilizaci.

Objektivní zdůvodnění může optimismus nalézat v metafyzice vysvětlující existenci světa na základě boží vůle a pantheistické metafyziky kladoucí důraz na jednotu trvající věčně. Metafyzický optimismus může odvozovat svůj původ již od Platonovy ideje dobra, k níž celý svět směřuje. Tato představa je obvyklá ve všech náboženstvích Západu. Asijská náboženství, z nichž mohou čerpat metafyzickou objektivizaci pesimistické postoje, vidí ve světě nutné zlo a chtějí dosáhnout spásy (nirvány) skrze jeho odmítnutí (askezi) (Tvrdý, 1947).

Jako filozofické pojmy optimismus a pesimismus předpokládají, že člověk je schopen nahlížet svou budoucnost nezkresleně na základě spolehlivé analýzy významných minulých i současných událostí. Filozofická stanoviska týkající se optimismu a pesimismu v sobě tradičně zahrnují dva předpoklady:

- a) filozofové se pokoušejí předvídat budoucnost a priori užitím různých obecných principů, které jsou chápány jako neměnitelné pravdy, např. Boží existence
- b) budoucnost je předvídána a posteriori, s odvoláním na empiricky zjištěné a ověřené vzorce v přírodě.

Tvrdý (1947) vnímá základ optimismu a pesimismu přes veškerou snahu o objektivizaci v lidské psychice. Navrhuje, abychom oba směry posuzovali v konfrontaci s lidským jednáním. Povzbuzují-li člověka k práci či mravní činnosti, vedou ke zlepšení světa. Optimismus i pesimismus však mohou šířit i lhostejnost, rezignaci, skleslost či pouhé hédonistické užívání si slastí. Optimismus a pesimismus mají tedy své oprávnění, vedou-li k *meliorismu*, názoru, který při posuzování světa bere jako hlavní kritérium právě tendenci ke zlepšení a k pokroku.

Optimismus a pesimismus v antické filozofii

Nejstarší mýty odrážejí stav člověka v ustavičném ohrožení ať již přírodními živly nebo nepřáteli a násilníky. Z pocitu nepatrné možnosti kontrolovat běh událostí se rodí fatalistická víra v nezměnitelný osud. Konflikty s osudem a vůlí bohů se stávají hlavním námětem tragédií. Stálé ohrožení života vede dokonce k formulaci nevíry v život: „Koho bohové milují, umírá mlád“ (archaické řecké přísloví). Přemíra štěstí a optimistického pohledu do budoucna je nebezpečná a nejistota individuálního bytí je taková, že o nikom nelze prohlásit, že je šťasten, dokud nezemřel. Ovidius zachytil ve svých Proměnách báji o sestupném vývoji lidského společenství: zlatý věk odpovídá životu v ráji, kdy země sama dávala lidem vše, co potřebovali. Stříbrný věk přinesl střídání ročních období a nutnost obdělávat půdu, chovat zvířata a stavět obydlí. Bronzový věk přešel ve znamení zbraní a tvrdosti mravů, teprve však železný věk poznal zločin, podvod, klam a všechny nectnosti (Ovidius, 1942).

V klasickém období se řecká filozofie věnovala nejprve výkladům vzniku světa a jeho uspořádání (Thales, Anaximandros, Anaximenes, Herakleitos, elejská škola, Anaxagoras, Empedokles, Pythagoras, Demokritos), později se obrátila ke zkoumání společnosti a člověka (Sokrates, Platón). Vesmír byl chápán jako jednotný a účelně uspořádaný celek, ve kterém vládne určitý řád. Člověk jako nejpodivuhodnější ze všech tvorů na Zemi hledá přirozeně blaženost a štěstí. To spočívá v životě ve shodě s přírodou a zákony společnosti a je třeba si ho zasloužit a zasluhovat stále znovu. Řek klasického období chápe blaženost jako ctnost, vědění o dobru. Toto vědění zahrnuje moudrost, statečnost, uměřenost a spravedlnost. Spravedlivý pečuje stejně o dobro své duše jako o blaho své obce (Sokrates, Platon). Řek poklasické doby se uzavírá v soukromí rodiny a přátel a s nimi pěstuje svobodu i ctnosti nezávislého ducha jako podmínku blaženosti. Chce-li být šťasten, odmítá a bagatelizuje obavy, starosti a strasti (Epikuros).

Komplikovaná doba apeluje stále více na neochvějnou schopnost sebekontroly, omezování potřeb, je žádoucí zachovat za všech okolností (stoický) klid, umět snášet i zlo (nezáleží na realitě, záleží jen na naší mysli) a dokázat i zemřít, je-li naše lidství ohroženo (Seneca, Epiktétos, Marcus Aurelius Antoninus). Ve světě vládne nutnost, které se člověk musí podvolit: „Chtějícího osud vede, nechtějícího vleče“ (dle Kučerová, 2004).

Optimismus a pesimismus ve středověku

Proti naturalismu klasické řecké filozofie postavilo křesťanství supranaturalismus. Je třeba potlačovat tělesnost a smyslnost, odumřít světu a trpělivě snášet strasti (svět je slzavé údolí). Ideál chudoby a askeze vedou k věčné blaženosti, mučednictví k svatosti. Cíl života je mimo tento svět.

Racionalismus nahradil supraracionalismus. Víra je podmínkou spasení. Stvořitel je nedostupný našemu chápání, lépe je tedy nepokoušet se vědět, ale pouze věřit a být živ v božské lásce.

Evangelickou čistotu křesťanství zachovávaly některé mnišské řády, sama církev však uzavírala se světským způsobem života kompromisy. Rytířská kultura protiřečila křesťanskému asketismu a renesanční pozemšťanství ovládlo na jistý čas i samo papežství (Kučerová, 2004).

Optimismus a pesimismus v novověku 17. a 18.století

Jako filozofické kategorie se dají optimismus a pesimismus identifikovat v moderní evropské filozofii od 17. století. Vzdělanou Evropou se šíří přesvědčení, že se lidský duch zdokonaluje a že díky přibývajícimu poznání dochází k pokroku. Nepřehlédnutelné změny uvnitř vedoucích evropských zemí, růst bohatství, objevné cesty a počátek kolonizace jiných světadílů přispívá k věrohodnosti teorie pokroku a upevňuje víru v neomezenou schopnost růstu lidského ducha.

Bacon

Francis Bacon z Verulamu (1551 – 1626) sám sebe označil za „zvěstovatele“ nového věku. Horlivý kritik středověké knižní učenosti a propagátor zkušenostní indukativní metody věřil, že *vědění je moc*. V utopii Nová Atlantis líčí ideální společnost lidí s vyspělou technikou a racionálním řešením společenských problémů. Vědění tu slouží k ovládnutí přírodních sil a uspořádání světa pro blaho člověka.

Descartes

René Descartes (1596 – 1650), představitel racionalismu a zastánce deduktivní metody, významně přispěl k posunu filozofie od středověkých dogmat k modernějšímu, více sekulárně orientovanému filozofickému pohledu. Protože církev selhala ve snaze zlepšit životní podmínky lidí, Descartes se jako filozof, matematik a vědec orientoval na vědu jako na zdroj kvalitnějšího a zdravějšího života. Zdroj Descartova optimismu tkvěl v přesvědčení, že lidský rozum může odhalit tajemství přírody, a tak přispět ke zlepšení života na zemi. Byl přesvědčen o tom, že zlepšení světa je v lidských silách.

Leibniz

Metafyzický optimismus má své kořeny ve spisech Gottfrieda Leibnize (1646 – 1716). Všemohoucí, vševědoucí a nejvyšší dobrotivý Bůh sleduje při tvorbě světa princip optima a vytváří ze všech možností světa ten nejlepší možný. Bůh chce to nejlepší, svou prozřetelností vše vede k nejlepšímu, takže optimismus je objektivně oprávněn.

Kde se však bere zlo (*unde malum*), které tu je a které Bůh nemohl zamýšlet? Leibniz se pokouší o tzv. theodiceu, ospravedlnění Boha. Nejlepší možný svět podle něj neznamená, že je bezchybný, protože dokonalý je pouze Bůh. Zlo je nutně spojeno s existencí světa (metafyzické zlo), avšak nikdy nenabude převahy nad dobrem, protože o to se stará prozřetelnost boží. Jen Bůh je schopen koneč-

né analýzy, lidská mysl je těžko schopna pochopit zákony zahrnuté v nekonečnu. Všechny jevy jsou propojené a není možné odstranit jeden prvek, aby se zároveň s tím nezměnil celek. Naše víra ve svět lepší, než je ten náš, je pošetilá a nedokazuje, že takový svět existuje, ale spíše jen to, že nejsme schopni pochopit všechny zákonitosti a provázanosti našeho bytí.

Voltaire

François Arouet Voltaire (1694 – 1778) ironizuje Leibnizovy myšlenky ve svém díle *Candide*. Postavy v *Candidovi* trpí všemi možnými způsoby neštěstí, utrpení a zármutku. Navzdory veškeré bídě a tragédiím neústupný optimista, učitel Pangloss trvá na tom, že vše je jen pro dobro, že i všechno zlé je k něčemu dobré. *Candide* nejprve povinně papouškuje učitelův optimismus, což vede k tomu, že není schopen učit se ze svých zkušeností. Teprve v závěru opouští Panglossovu spekulativní filozofii i falešný optimismus a věnuje se praktické práci jako jediné smysluplné náplni lidské existence (Voltaire, 1905).

Ve Voltairově pojetí absolutní optimismus jen snižuje citlivost vůči lidskému utrpení. Voltairovi však ve skutečnosti jde o kritiku jak optimismu, tak pesimismu, tedy jakýchkoliv neverifikovatelných spekulativních principů.

Hume

Stejně jako Voltaire i David Hume (1711 – 1776) zpochybnil myšlenku, že božská prozřetelnost může být odvozována z uspořádání přírody a světa. Skrze svého skeptického mluvčího Phila (*Dialogues Concerning Natural Religion*) trvá na tom, že žádný rozumový důkaz nemůže být založen na obecném pojmu, ať již substance, příčiny nebo účelu. Ani empirickým zkoumáním světa nikdy nemůžeme zjistit, zda tvůrce disponoval nějakými kvalitami či zda vůbec ještě existuje. Hume nás vede ke skepticizmu – ať už se budeme věnovat čemukoliv, nikdy nebudeme schopni poznat podstatu světa. K praktickému životu však není absolutní poznání ani třeba.

Kant

V *Kritice čistého rozumu* Immanuel Kant (1724 – 1804) označuje jak optimismus, tak pesimismus za metafyzicky neobhajitelné kategorie. Kant přesto přiznává optimismu hodnotu z čistě praktických důvodů. Tzv. souhrn dobra (*summum bonum*) představuje konvergenci ctnosti a štěstí. Existenci Boha a nesmrtelnost duše navrhuje postulovat jako podmínku nutnou (nebo i dostatečnou motivaci) pro dosažení „*summum bonum*“, pro možnost nastolení morálního zákona, ačkoliv nemůžeme dokázat, že jeho realizace na Boží vůli nějak závisí. I tak je podle Kanta Boží existence logicky možná, stejně jako optimalizace světa, neboť tuto existenci není možné vyvrátit.

19. a 20. století

Hegel

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831) je systematikem romantického universalismu. Spekuluje o světě jako o dialektickém vývoji ducha, ideje.

Na prvním stupni se idea rozvíjí sama v sobě, jde o „čisté myšlení“. Na druhém stupni existuje jako protiklad sebe samé (jinobytí) v oblasti přírody. Na třetím stupni se dialekticky vrací k sobě samé jako duch. I duch se dialekticky vyvíjí v triádě: duch subjektivní (individuální vědomí), objektivní (společnost, její výtvoř a atributy) a nakonec duch absolutní (umění, náboženství, filozofie). Svět je mnohotvárný, dynamický, vyvíjí se progresivně svárem a překonáváním protikladů.

Hegel je představitelem historického optimismu ve filozofii dějin, i když jeho systém obsahuje i některé momenty negativní (odcizení, konflikt, svár). Cílem lidského vývoje je cesta ke svobodě a ta se od dob orientální despotie přes řeckoférickou antiku v moderní Evropě viditelně šíří a stává se všeobecnou.

Takzvaný kulturní optimismus zastává kromě Hegela Lessing, Herder, Fichte a dále třeba i marxismus. Tito filozofové počítají se stále vyšším vývojem lidského pokolení a jeho kultury: všechno zlo i sama špatnost je jen nutným stadiem přechodu, který bude překonán ve vyšším dobru.

Naproti tomu kulturní pesimisté (Troeltsch, Spengler) sledují rozkvět každé kultury s vědomím, že opět zanikne bez možnosti využít jakýkoliv prostředek, který by kulturní pád zastavil (Brugger, W., 1994).

Schopenhauer

Veškerý skepticizmus bledne vedle pesimismem naplněných filozofických úvah Arthura Schopenhauera (1788 – 1860). Nejen že nepovažuje náš svět za nejlepší možný, ale nazývá ho dokonce nejhorším možným ze všech světů. Možný svět charakterizuje jeho schopností trvat. Náš svět nemá tuto kvalitu (např. kdyby všechny prostředky produkující kyslík byly zničeny). Pokud by náš svět nebyl tím nejhorším, pak by se nutně mělo dařit popsat svět ještě horší. Schopenhauer cituje jeden příklad za druhým a dokazuje balancování na pokraji destrukce.

Podle něj lidé nemohou být šťastni, a pokud jsou, je to jen důkaz jejich nevědomosti a nevěšmavosti. Pokud bychom chápali štěstí jako uspokojení touhy, nikdo na tomto světě nemůže být považován za šťastného. To, co někteří lidé chybně za štěstí považují, je jen dočasná úleva od bolesti, iluze uspokojení. Jediný způsob, jak zmírnit napětí stálého chtění, je asketické vzdání se žádostivosti.

Ještě radikálnější ve svém pesimistickém nahlížení světa je Schopenhauerův žák Mainländer hlásající boží sebevraždu. Boží síla se na základě jeho vědomého rozhodnutí roztržila v mnohosti světa, jehož všechny části směřující k zániku si navíc ještě často vzájemně překázejí. S každým zánikem umírá jednou provždy i část Boha. Zániku mají lidé napomáhat pohlavní zdrženlivostí (aby se lidstvo nerozmnožovalo) a sebevraždou, kterou Mainländer také svůj život ukončil.

Nietzsche

Vliv Schopenhauerova pesimismu je patrný i v díle Friedricha Nietzscheho (1844 – 1900).

Oba filozofové sdílejí přesvědčení, že člověk slepě sleduje své nevědomé impulzy, když se snaží odvodit imanentní smysl ze životů zbavených transcendentna. Člověk nedokáže pochopit pravou podstatu světa, místo pravdy investuje do fikcí náboženství a filozofie.

Zatímco však Schopenhauer považuje pesimismus za jedinou čestnou odpověď na absurditu lidské existence, Nietzsche nabízí radostnější přitakání lidskému životu.

Optimismu a pesimismu se věnoval ve své první knize *Zrození tragédie*. Představil antickou tragédii jako syntézu apolinských a dionýzských prvků. Apolinské prvky (harmonie, umírněnost, světlo rozumu a zároveň oslava mytologického světa snů) se mohou rozvíjet jen jako protiváha dionýzských prvků směřujících k bezvýchodnosti a destrukci. Dionýzský impuls se promítá do extatického blaha, které člověk zažije, je-li náhle vysvobozen ze své iluzorní individuality a pohlcen věčným proudem života. Dionýzský impuls reprezentuje jak hrůzu, tak radost vystřízlivění z apolinských iluzí. Nietzsche však neproklamuje nihilistickou rezignaci, naopak věří, že tragédie podporuje lidskou touhu a snahu po dokonalosti pod záštitou Apolona. „Pesimismus síly“ vyjádřený antickou tragédií manifestuje afirmaci života včetně jeho destruktivních prvků. Nejlepší členové lidského rodu jsou schopni přijmout vesmír jako celek, jako provázanou síť osudových vztahů a nepřejí si nic jiného. „Veškerý idealismus je lživý, ale mějme ho v lásce“.

Nietzsche překonal pesimismus vírou v příchod heroického nadčlověka, ale nemohl se zbavit myšlenky věčného návratu bezútěšného cyklického opakování dějin.

Kierkegaard

Sören Kierkegaard (1813 – 1855) odmítal pantheisticky podmíněný optimismus vyplývající z trvajících jednoty a filozofii obecného lidství. Zdůraznil naopak význam singulární existence, která je proniknuta úzkostí a bolestí. Pocit existence splyvá s pocitem hříšnosti. Zlo má nejčastější příčiny v individuální rozmanitosti života a jeho poměřejícínosti.

V jeho šlépějích krácejí existenciální filozofové (Černý, 1948).

Heidegger

Martin Heidegger (1889 – 1976) užíval fenomenologickou metodu svého učitele Husserla, ale na rozdíl od něj nerezignoval na ontologické otázky. Studium existenční struktury (formy vyprázdněné od obsahů) míní dojít k metafyzice bytí, k obecným zákonitostem lidské existence a bytí vůbec. Existence ovšem vždy předchází esenci, podstatě, která se řeší tvář v tvář nicotě jako bytí k smrti. Upozornil na pocit absurdnosti z bezdůvodnosti života (disteleologie), na pocit úzkosti přimykající se k jeho konečnosti, na průvodní jevy lidské situovanosti ve světě („dasein“ znamená „in-der-Welt-sein“). Dasein je jsoucno, pro něž jeho vlastní bytí je otázkou (Černý, 1948).

Sartre, Camus a další existencialisté

Jean-Paul Sartre (1905 – 1980), Albert Camus (1913 – 1960) a další filozofující spisovatelé netají své učitele Schopenhauera, Kierkegaard, Husserla a Heideggera. Východiskem jejich pojetí je subjektivita individua bez objektivně daného smyslu existence. Nemajíc smyslu odjinud je absurdní existence čistou autonomií, sebevládou, svobodou (člověk je ke svobodě odsouzen). Pesimistický úděl bez vlastního výběru situovaného, smrtelného, osamělého a v sobě rozpolceného člověka trpícího úzkostí je možné vykoupit pouze transcendencí, individuálním hledáním vlastního přesahu, subjektivního smyslu existence. Lze život žít a nesouhlasit s ním. Svobodně a z našeho rozhodnutí můžeme být tím, čím jsme z náhody a absurdně.

Foucault, Lyotard, Rorty, Baudrillard, Welsch a další postmodernisté

V 70. letech 20. století někteří evropští i američtí filozofové vymezili své postoje negací moderny. Soudí, že moderní racionalita vyčerpala své tvořivé možnosti a spěje k zániku. Neexistuje podle nich ucelený obraz světa, přírody, dějin, existuje jen pluralita životních způsobů a činností, skupin, oblastí a koncepcí lokálního, omezeného významu. U Baudrillarda vyznívá důsledek této fragmentarizace zvláště pesimisticky – vývoj nemá smysl, historie skončila, naděje na lepší budoucnost neexistuje.

Wolfgang Welsch (*1946) v publikaci *Naše postmoderní moderna* (1994) rozlišuje dvě postmoderny, postmodernu povrchní, bezbřehou a náladovou mající povahu módního trendu a postmodernu skutečnou, přesnou a náročnou, která na půdě filozofických a speciálně vědeckých disciplín usiluje legitimně o nové pochopení problémů doby a která snad může překonat i současné tendence k nihilismu a pesimismu.

Zdá se, že i v laickém povědomí je optimismus kategorií přinejmenším podezřelou. Bývá spojován s krátkozrakou bezstarostností, nezralou lehkovážností, nedostatkem přemýšlivosti a opatrné uvážlivosti. A co současná psychologie, může svými výzkumy tyto názory spíše podpořit či vyvrátit?

Současné psychologické přístupy uvažují o optimismu nejčastěji jako o kognitivní charakteristice, autoři se věnují cílům, očekáváním, kauzálním atribucím.

O nerealistickém optimismu jako jedné z tzv. pozitivních iluzí referovali Taylorová a Brown (1988, 1994). Seligman (2003) rozlišuje optimistický a pesimistický explanační styl založený na rozdílných atribucích. Jako dispoziční charakteristiku vnímají optimismus Carver a Scheier (2002) a definují ho jako generalizované očekávání kladného průběhu události i samotného výsledku nějaké události či činnosti.

Teorie, které se zabývají individuálními rozdíly v míře optimismu, nejsou nekompatibilní s teoriemi, které chápou optimismus jako inherentní součást lidské podstaty. Dá se říci, že každý člověk disponuje určitou základní mírou optimismu, v tom, do jaké míry se v životě projevuje, jsou však mezi lidmi rozdíly.

Může být optimistické nahlížení na vlastní budoucnost rizikovým faktorem? Nejsou optimisté jen naivními snílky, kteří zavírají oči před náročnými zkouškami života?

V individualistických kulturách Západu se optimismus pojí s pozitivními emocemi, adaptivními (aktivními, na problém orientovanými) copingovými strategiemi, pesimismus s emocemi negativními a copingovými strategiemi maladaptivními s tendencí k vyhnutí se řešení problémů (Chang, 2002). Scheier, Carver a Bridges (2002) doplňují obraz výsledky mnoha dalších studií - optimisté více plánují, jsou zaměřeni na vyhledávání informací a snaží se přerámovat negativní událost z hlediska pozitivních aspektů, podporují humor. Užívají méně fatalistických postojů a méně se obviňují. Nezměnitelné situace akceptují rychleji a neunikají z nich. Podnikají aktivní kroky k tomu, aby podpořili kvalitu svého života.

Nesmíme však zapomínat, že jak optimismus tak pesimismus mohou mít emočně defenzivní charakter.

Literatura:

- Brugger, W. (1994). *Filosofický slovník. Naše vojsko, Praha.*
- Carver, Ch.S., Scheier, M. (2002). Optimism. In Snyder, C.R., Lopez, S.J. Eds. (2002). *Handbook of Positive Psychology.* Oxford University Press.
- Černý, V. (1948). *První sešit o existencialismu.* Václav Petr, Praha.
- Domino, B., Conway, D.W. (2002). Optimism and pessimism from a historical perspective. In: Chang, E.C. (Ed.). *Optimism & Pessimism, Implications for Theory, Research, and Practice.* APA, Washington, DC.
- Chang, E.C. (2002). Cultural Influences on Optimism and Pessimism: Differences in Western and Eastern Construals of the Self. In: Chang, E.C. (Ed.). *Optimism & Pessimism, Implications for Theory, Research, and Practice.* APA, Washington, DC.
- Kučerová, S. (2004). *Úvod do filozofie.* EPI, Kunovice.
- Ovidius, M.P. (1942). *Proměny.* Jan Leichter, Praha.
- Seligman, M. (2003). *Opravdové štěstí.* Euromedia Group, Praha.
- Scheier, M.F., Carver, Ch.S., Bridges, M.W. (2002). Optimism, pessimism and psychological well-being. In Chang, E.C. Ed. (2002). *Optimism & Pessimism.* APA, Washington, DC.
- Taylor, S. E., Brown, L. (1994). Positive illusions and well-being revisited: separating fact from fiction. *Psychological Bulletin* 116, 1, 21–27.
- Taylor, S. E., Brown, L. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin* 103, 2, 193–210.
- Tvrđý, J. (1947). *Úvod do filozofie.* Komenium, Praha.
- Voltaire (1905). *Candide aneb optimism.* J.Otta, Praha.
- Welsh, W. (1994). *Naše postmoderní moderna.* Zvon, Praha.

OPTIMISM AND PESSIMISM AS PHILOSOPHICAL CATEGORIES

The roots of the psychological accounts of optimism and pessimism are found in the various treatments of optimism and pessimism that have been advanced by leading philosophers.

In this article we trace the historical development of philosophical understanding of optimism and pessimism.

In philosophy, optimism and pessimism designate competing, antithetical positions. Philosophers are regarded as optimistic if they treat the cosmos as generally hospitable to the aims and aspirations of human beings; they are regarded as pessimistic if they treat the cosmos as generally indifferent or even hostile to the flourishing of human beings and civilizations.

Key words: optimism, pessimism, philosophy